

19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Kastamonu'sunda Eğitim ve Öğretimin İzdüşümü¹

Hasan IŞIK², Nurcan ÇEVİK³

19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Kastamonu'sunda Eğitim ve Öğretimin İzdüşümü

Projection of Education and Training in Ottoman Kastamonu at the End of the 19th Century

Öz

Çalışmada İkinci Abdülhamid döneminde merkezi yönetimde gerçekleştirilen eğitim politikalarının taşrada bir yansıması olarak Kastamonu'da eğitim-öğretim faaliyetleri ele alınmıştır. Nitel araştırma yöntemlerinden tarama-derleme yönteminin kullanıldığı bu çalışmada Maarif Salnameleri temel kaynak olarak alınmıştır. Ele alınan belgelerden vilayet merkezi, sancak, kaza ve köylerde yer alan okullarda verilen dersler, eğitimci kadrosu ve öğrenci sayısı gibi konularda veriler elde edilmiştir. İncelenen dönemde Kastamonu vilayetindeki okullaşma oranı, okutulan dersler, öğretmenler ve vilayette bulunun kütüphanelerin durumu ele alınarak dönemin eğitim ortamının izdüşümü yansıtılmaya çalışılmıştır. Yapılan inceleme sonucunda İkinci Abdülhamid döneminde Kastamonu vilayetinde birçok iptidai mektebinin açıldığı, rüştiyelerin yaygınlaştırıldığı, idadilere vilayet özelinde önem verildiği, bunun yanında mesleki alanda eğitim veren birer tane ziraat ve sanayi mektebinin de kurulması gibi sonuçlara ulaşılmıştır.

Abstract

In the study, educational activities in Kastamonu were discussed as a reflection of the education policies carried out in the central government during the reign of Abdulhamid II. In this study, in which the scanning-compilation method, one of the qualitative research methods, was used, the Education Yearbooks were taken as the main source. From the documents discussed, data were obtained on subjects such as the courses given in the provincial center, sanjak, township and villages, the number of educators and the number of students. In the examined period, the schooling rate in Kastamonu province, the lessons taught, the teachers and the situation of the libraries in the province were discussed and the projection of the educational environment of the period was tried to be reflected. As a result of the examination, it was concluded that many primary schools were opened in Kastamonu province during the reign of Abdulhamid II, secondary schools were expanded, high schools were given special importance in the province, and besides, an agricultural and industrial school providing vocational training was established.

Anahtar Kelimeler: Kastamonu, 19. Yüzyıl, Yenilik, Eğitim, Öğretim

Keywords: Kastamonu, 19th Century, Innovation, Education, Training

Makale Türü: Araştırma

Paper Type: Research

¹ Bu çalışma, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda Hasan Işık danışmanlığında Nurcan Çevik tarafından "II. Abdülhamid Dönemi Eğitimdeki Gelişmeler: Kastamonu Örneği" başlığı ile tamamlanarak 24.05.2021 tarihinde savunulan Yüksek Lisans tezinden türetilmiştir.

² Doçent, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, hasantarih@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-3033-4867

³ Öğretmen, MEB, yahsi_nurcan@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-7938-5542

1. Giriş

Osmanlı devlet yöneticilerinin 18. yüzyılda başlattığı “Batı’dan mülhem yenilikler alma” kararını uygulaması 19. yüzyılda yoğunlaşmış ve bu yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise artık bu yolda birçok gelişme görülmüştür. Bu alanda en dikkat çeken yenileşme ve gelişmelerin olduğu alanlardan birisi de eğitim alanında vuku bulmuştur. 19. yüzyılın son padişahı olan İkinci Abdülhamid de özellikle eğitim-öğretimde birçok yeniliği gerçekleştirmiş, öncesinde başlayan bu alandaki yenilikler özellikle niceliksel olarak da bu dönemde ileri düzeye ulaştırmıştır.

İkinci Abdülhamid, Tanzimat ile açılmaya başlanılan ve çoğu merkezde olan eğitim kurumlarını ülke geneline yaygınlaştırmayı ve eğitimin daha geniş kitlelere ulaşmasını amaçlamıştır (Şerif, 2015: 443). İkinci Abdülhamid döneminde taşrada niceliksel açıdan yaşanan gelişmeler de bu amacın uygulanmaya çalışıldığını gösterir niteliktedir. Özellikle ilköğretim tüm ülkede zorunlu sayılması konusu 1876 Anayasasında ele alınmıştır. Bu dönemde ilköğretimin eski usulde eğitim vermek için “Mekâtib-i Sıbyaniye” ve yeni usulde eğitim vermek için de “Mekâtib-i İptidâiye” (Kodaman, 1991: 67-68) şeklinde iki bölüme ayrıldığı görülmüştür. Yeni usulde eğitim verilecek olan iptidai mekteplerde, kuruluşlarından 1892 yılına kadar olan dönemde, Türkiye’nin ilk çağdaş eğitim bilimcisi olan Selim Sabit Efendi’nin (Öztürk, 2009: 429) “Rehnüma-yı Muallimin-i Sıbyan” adlı eserinde ele aldığı öğretim metotları, talimatlar ve programlar uygulanmıştır. Bu süreçte ilköğretim köy ve şehir şeklinde sınıflandırılarak ilköğretim kurumlarının eğitim, öğretim ve idari işleri bazı esaslara tabi tutulmuştur (Hafızoğlu, 2014, 61). Bu dönemde sıbyan mektepleri için hazırlanmış olan ders cetveli daha sonradan hazırlanan ilköğretim müfredat programlarının temelini oluşturmuştur (Koçer, 1992: 131). İkinci Abdülhamid döneminde ilköğretim kademesinde uygulanan politikada eğitimde verilen hizmetlerin öncelikli olarak halkının Müslüman nüfusunun fazla bulunduğu yerlerde olduğu (Hayta ve Ünal, 2012: 182-183) görülmektedir. İlköğretimdeki bu gelişmelerin yanında orta öğretim aşaması denilebilecek rüştiye ve idadi mekteplerindeki, yükseköğretim seviyesinde Darülfünun, Hukuk, Mülkiye, Hendese-i Mülkiye, Baytar, Sanayi-i Nefise ve Gülhane Askeri Tababet Tatbikatı gibi mekteplerindeki ve öğretmen okulları, ziraat, sanayi mekteplerinde, mesleki ve teknik okullar seviyesindeki kurumlardaki gelişmeler de bu dönemde dikkat çekicidir.

İkinci Abdülhamid döneminde, özellikle Maârif Nezâreti bünyesindeki Rüştiye Mektepleri İdaresi Müdürlüğüne Selim Sabit Efendi’nin getirilmesi ile daha önce açılmış olan rüştiye mekteplerinin yapılarına hız verilmiştir (Işık, 2008: 339). Bu mekteplerde eğitim gören öğrenci sayısı Tanzimat döneminin beş-altı katına çıkmış bunun sonucunda da hâlihazırdaki rüştiye binalarının talebi karşılayamamasından ötürü yeni binalar inşa edilmiştir (Kaynak, 2012: 135). Rüştiyelerdeki bu sayısal gelişmenin idadiler için de gerçekleştirildiği, İkinci Abdülhamid döneminde idadi mekteplerinde kayda değer gelişmeler yaşandığı da görülmüştür. Bu dönemde İdadilerin sayısı imparatorluk genelinde süratli bir şekilde artmıştır (Öztürk, 2000:465).

Bu dönemde yükseköğretim ve mesleki eğitim kademesinde de birçok okul açıldığı, bu okullar arasında maliye, hukuk, güzel sanatlar, mülki mühendislik, baytar, polis, gümrük okulları ve gelişmiş olan bir tıp okulu olduğu (Lewis, 1996: 227) görülmektedir. İkinci Abdülhamid döneminde özellikle öğretmen okullarına bakıldığında, daha çok ilkokul kademesinde öğretmen yetiştirilmesinin ön plana çıktığı anlaşılmaktadır (Akyüz, 1985: 227). Bu anlamda, yeni yöntemlerle ders verilecek olan iptidailer için öğretmen yetiştiren Darülmualim-i İptidailer, 1882 yılından itibaren sayı olarak arttırılarak taşra vilayetlerinde de yaygınlaştırılmıştır (Koçer, 1992: 146). Bu girişimlerin İkinci Abdülhamid döneminde artan okullaşmanın öğretmen ihtiyaçlarını karşılamada önemli olduğu düşünülmektedir.

Çalışmada, İkinci Abdülhamid döneminde genel hatları ile bu okullaşma konusundaki gelişmelerin taşraya yansımalarının ele alınması amaçlanmıştır. Bu açıdan merkezde alınan kararların, politikaların taşrada ne şekilde yer bulduğunun tespiti amacıyla çalışmada Kastamonu vilayetindeki eğitimdeki gelişmeler bir nevi örneklem mahiyetinde çalışmada daha detaylı ele alınmaya çalışılmıştır. Bu amaca ulaşmak için de başta vilayet salnameleri olmak üzere çeşitli arşiv kaynakları ve derleme çalışmalardan elde edilen bulgular tespit edilip yorumlanmaya çalışılmıştır.

2. Kastamonu Vilayetinde Okullaşma

19. yüzyılın sonlarına bakıldığında Kastamonu vilayetinde eğitim ve öğretim işlerini yürütmekle görevli, vilayet merkezinde bir Maarif İdaresi; sancak ve kazalarda ise birer Maarif Meclisi mevcuttu. Merkezdeki Maarif İdaresi'nde; maarif müdürü, muhasebe memuru, muhasebe yardımcısı, kâtip ve sandık emini olmak üzere beş adet memur bulunuyordu (Salnâme-i Maârif, 1316/1898: 1120; 1317/1899: 1306; 1318/1900: 1478; 1319/1901: 728; 1321/1903: 610).⁴ Sancak ve kazalardaki meclislerde ise bir başkan, sayıları üç ila yedi arasında değişen meclis azaları ve bazı yerlerde bir kâtip ve bir sandık emini görevli olarak bulunuyordu (Salnâme-i Vilayet-i Kastamonu, 1321/1903: 171, 182, 187, 192, 196, 200, 204, 216, 219, 228, 234, 241, 249, 253, 258, 262, 273, 281, 292, 296).⁵

İkinci Abdülhamid döneminde Kastamonu vilayetinde ilkokul düzeyinde okullaşmaya bakıldığında 61 adet iptidai mektebin açıldığı tespit edilmiştir. Bu mektepleri şu şekilde listelemek mümkündür (S. M., 1317/1899: 1328; 1318/1900: 1500; 1319/1901: 766-767; 1321/1903: 624-626):

Tablo 1. 1900-1901 Eğitim-öğretim yılı Kastamonu vilayeti iptidai mekteplerinin sayısı

Sancak/Kaza	Mektep Sayısı
Kastamonu/ Kastamonu Merkez	7
Kastamonu/ Araç	1
Kastamonu/ Safranbolu	3
Kastamonu/ Taşköprü	5
Kastamonu/ Tosya	1
Kastamonu/ Cide	1
Bolu/ Düzce	13
Bolu/ Göynük	5
Bolu/ Gerede	2
Bolu/ Arkalı	4
Bolu/ Bartın	3
Sinop/ Sinop Merkez	2
Sinop/ Boyabad	2
Sinop/ Ayançık	2
Kengürü/ Kengürü Merkez	10
Toplam	61

19. yüzyıl sonunda Kastamonu vilayetinde ortaöğretim kademesi olarak ifade edilebilecek otuz bir adet rüştiyenin bulunduğu görülmüştür. Bunlardan yedi tanesinin İkinci Abdülhamid döneminde kurulduğu mevcut belgelerden anlaşılmaktadır. Bu yedi mektebin Araç, İnebolu, Mudurnu, Gerede, Bartın ve Sinop kazalarında, ayrıca bir tanesinin de kız rüştiyesi olarak da Sinop merkez kazasında açıldığı tespit edilmiştir (S. M. 1317/1899: 1328; 1318/1900: 1500; 1319/1901: 766-767; 1321/1903: 624-626). Kastamonu vilayeti sınırlarında bulunan toplam rüştiye mektebi sayısı ve bu mekteplerdeki muallim sayıları ise şu şekildedir (S. M., 1316/1898: 1121-1128; 1317/1899: 1309-1314; 1318/1900: 1481-1486; 1319/1901: 731-735; 1321/1903: 613-617).

⁴ Salnâme-i Maârif, bundan sonra S. M. şeklinde kısaltılacaktır. Belge tarihlerinde belge tarihi olan hicri takvim kullanılmıştır.

⁵ Salnâme-i Vilayet-i Kastamonu, bundan sonra S. V. K. şeklinde kısaltılacaktır. Belge tarihlerinde belge tarihi olan hicri takvim kullanılmıştır.

Tablo 2. 1895-1901 Kastamonu vilayeti rüştiye mektepleri ve muallim sayısı

Sancak/ Kaza/ Nahiye	Muallim Sayısı
İnebolu	4
Abana	2
Tatay	3
Taşköprü	4
Araç	2
Tosya	3
Safranbolu	3
Cide	1
Boyabad	3
Gerze	3
Çerkeş	1
Gerede	3
Göynük	2
Mudurnu	1
Akçaşehir	4
Ereğli	3
Bartın	4
Düzce	3
Hamidiye	2
Çaycuma	2
Sinop (Kız Mektebi)	3
Arkalı	2
Toplam	58

1900-1901 eğitim-öğretim yılında Kastamonu vilayetinde bulunan rüştiyelerdeki öğrenci sayısı ise aşağıdaki tabloda verilmiştir (S. M. 1321/1903: 613-616):

Tablo 3. 1900-1901 Eğitim-öğretim yılı Kastamonu vilayeti rüştiye mektepleri öğrenci sayısı

Sancak/ Kaza/ Nahiye	Öğrenci Sayısı
İnebolu	74
Tatay	26
Taşköprü	80
Tosya	79
Safranbolu	53
Cide	82
Boyabad	50
Gerze	51
Çerkeş	49
Gerede	59
Göynük	35
Mudurnu	44
Akçaşehir	41
Ereğli	87
Bartın	82
Düzce	71
Hamidiye	32
Çaycuma	33
Kastamonu (Kız Mektebi)	76
Sinop (Kız Mektebi)	52
Toplam	1.156

İkinci Abdülhamid Dönemi'nde Kastamonu vilayetinde ayrıca altı adet idadi mektebinin kurulduğu da tespit edilmiştir. Bu mekteplerden bir tanesinin Kastamonu vilayet merkezinde, üç tanesinin Bolu, birer tanesinin Kengürü ve Sinop kazasında açıldığı görülmüştür (S. M., 1317/1899: 1328; 1318/1900: 1500; 1319/1901: 766-767; 1321/1903: 624-626). Kastamonu vilayet merkezinde bulunan idadide yedi adet sınıf olduğu tespit edilmiştir. Vilayete bağlı sancaklarda ise başlangıçta beş adet sınıf bulunurken, 1907 yılından itibaren, vilayet merkezinde olduğu gibi, yedi sınıfa çıkarılmıştır (B. O. A. DH. MKT., 2798/72, 10 Rabiulahir 1327 (1 Mayıs 1909)).

Kastamonu vilayet idadilerinde öğrenim gören öğrencilerin özelliklerine göz atıldığında, bu öğrencilerin millet sisteminin bir yansıması olarak müslim ve gayrimüslim şeklinde sınıflandırıldığını görmekteyiz. Fakat Kastamonu vilayet merkezindeki idadide, vilayetin diğer kazalarından farklı olarak gececi-gündüzcü, ücretli-ücretsiz gibi bir sınıflama da mevcuttu (S. M., 1316/1898: 1121-1122; 1317/1899: 1307; 1318/1900: 1479; 1319/1901: 729; 1321/1903: 611). Bu idadilerdeki 1900-1901 eğitim-öğretim dönemine gelindiğinde mevcut öğrenci sayısı aşağıda verilen tablodaki gibidir (S. M., 1316/1898: 1121-1123; 1317/1899: 1307-1309; 1318/1900: 1479-1481; 1319/1901: 729-730; 1321/1903: 611-612):

Tablo 4. 1900-1901 Eğitim-öğretim yılı Kastamonu vilayeti idadi mektepleri öğrenci sayısı

Sancak/ Kaza	Öğrenci Sayısı	
	Müslim	Gayrimüslim
Kastamonu	115	6
Sinop	88	8
Kengürü	88	1
Bolu	86	4
Toplam	377	19

Yukarıdaki tablodan anlaşılacağı üzere Müslüman öğrenci sayısı, gayrimüslim öğrenci sayısından daha fazladır. Bu duruma ilave olarak, Kastamonu merkez idadisinde eğitim gören 121 adet öğrenciden 14'ü ücretli yatılı, 7'si ücretsiz yatılı; 100'ü ise gündüzcü programına dahildir (S. M., 1316/1898: 1121-1122; 1317/1899: 1307; 1318/1900: 1479; 1319/1901: 729; 1321/1903: 611).

Kastamonu vilayeti idadilerindeki sınav uygulamalarının, bazı durumlarda İstanbul'dan farklılık gösterdiği de görülmüştür. Örneğin; vilayetteki öğrenciler, bu hak yalnızca Dersaâdet idadilerindeki öğrencilere tanındığından, iki sınıf imtihanına birden giremiyordu. Öyle ki 1902 yılında Sinop İdadisi altıncı sınıf öğrencilerinden Yusuf Efendi'nin yedinci sınıf imtihanlarına girme talebi reddedilmiştir (B. O. A. MF. MKT. 644/ 36, 11 Rabiulahir 1320 (18 Temmuz 1902)).

Osmanlı'da öğretmen yetiştirmek amacıyla ilk defa 16 Mart 1848 yılında İstanbul'da kurulan Darülmualimin-i İbtidâî'ye Mektebi'nin 1885'te ikinci Abdülhamid döneminde Kastamonu vilayet merkezinde de kurulduğu görülmüştür.⁶ Salnamelere göre, bu okula ilişkin veriler şu şekildedir (S. M., 1316/1898: 1123; 1317/1899: 1309; 1318/1900: 1481; 1319/1901: 730; 1321/1903: 612):

Tablo 5. 1895-1901 Kastamonu Darülmualimin-i İbtidâî'sinin Müdürleri ve Öğrenci Sayısı

Eğitim-Öğretim Yılı	Müdür	Öğrenci Sayısı
1895-1896	Osman Fevzi Bey	8
1896-1897	Osman Fevzi Bey	6
1897-1898	Osman Fevzi Bey	6
1898-1899	Osman Fevzi Bey	7
1900-1901	Reşid Efendi	7

⁶ Bu okulun bundan 20 yıl sonra, 1905 yılında, yenilenmesi gündeme gelmiştir (B. O. A. BEO. 3241/ 243011, 29 Zilhicce 1325 (2 Şubat 1908)).

Osmanlı Devleti'nde, yetim çocuklar için 1863 yılında açılan ıslahhaneler, 1868 yılından itibaren Sanayi Mektebi adını almış ve Sultan İkinci Abdülhamid döneminde de bu okullar, padişahın ismine istinaden Hamidiye Sanayi Mektebi olarak anılmaya başlanmıştır. Bu türde bir okulun Kastamonu vilayet merkezinde de bulunduğu tespit edilmiştir. İncelenen belgelerden Kastamonu vilayetinde bulunan Sanayi Mektebi'nin öğrenci kabul şartlarının da şu şekilde olduğu tespit edilmiştir (S. M. 1319/1901: 742):

- Öğrenci yalnız vilayet halkından olmalı,
- 10 yaşından küçük 15 yaşından büyük olmamalı,
- Öğrencinin yetim veya muhtaç ve fakir olduğu usulen ispat edilmiş olmalı,
- Bulaşıcı olsun olmasın herhangi bir hastalığı bulunmamalı,
- Kabulde öğrenciye veli olacak şahıs ile iki adet itibarlı kefil kefaleti ve mahalle imamının, muhtarının tasdikini içeren ilmühaber getirilmelidir.

Kastamonu Hamidiye Sanayi Mektebindeki, 1899-1903 yılları arasındaki öğrenci sayısı ise şu şekildedir (S. V. K., 1317/1899: 151; 1321/1903: 165):

Tablo 6. 1899-1903 yılları arasında Kastamonu Hamidiye Sanayi Mektebi öğrenci sayısı

Zanaat Dalı	Öğrenci Sayısı	
	1899	1903
Marangozluk	18	10
Kunduracılık	18	2
Dokumacılık	10	15
Halicilik	-	16
Vilayet Matbaasında Tahsil Görenler	4	4
Toplam	50	47

Tablo 6'ya göre 1899 yılında marangozluk, kunduracılık alanında 1899 yılından 1903 yılına öğrenci sayısında azalma olduğu görülürken, dokumacılık alanında ise nerdeyse %50 oranında bir artış olduğu görülmüştür. Bunun yanında 1899 yılına ait belgede hiçbir öğrencinin tespit edilemediği halıcılık alanında 1903 yılında diğerlerine göre dikkat çekici derecede bir öğrenci mevcudu olduğu tespit edilmiştir. Yine Matbaa alanında ise 1899 yılı ile 1903 yılında aynı sayıda öğrenci olduğu tespit edilmiştir.

3. Kastamonu Vilayetinde Görevli Öğretmenler

Kastamonu vilayeti eğitim kurumlarında 19. yüzyılın sonlarında ders veren öğretmenlere bakıldığında eğitimin ilk basamağı olan iptidai mekteplerdeki muallimlerin sayısı bir ile üç kişi arasında değişmekteydi. Ortaöğretim kademesi olan rüştiye mekteplerinde ise ortalama üç adet muallim ders veriyordu. Ortaöğretim kademesindeki bir diğer eğitim kurumu olan idadi mekteplerde ise muallim sayısı ortalama altı adetti.

Vilayetteki okullarda görevli muallimlerin çeşitli rütbe ve madalyalara sahip oldukları mevcut belgelerden anlaşılmaktadır. Bunlara örnek verildiğinde; Kastamonu vilayet merkezinde bulunan askeri rüştiyesinin 1895-1898 yılları arasında müdürü olan Şükrü Efendi'nin dördüncü derece Mecidi madalyası⁷ bulunuyordu. Mektebin muallimlerinden Hâfız Lütfi Efendi mütemâyiz⁸ rütbesi ve üçüncü

⁷ Mecidi Nişanı, sultan Mecid'e istinaden bu isim verilmiştir. İyi hizmet edenlere verilen bu nişan beratla verilir. Fakat bu nişana sahip olmak için İlimiye ve Mülkiyedekiler en az 20 sene devlet hizmetinde bulunmalıydı. Nişanın dördüncü rütbesi için 500 kuruş berat harcı alınır (Pakalın, 1993: 428).

⁸ Mütemâyiz, mülki rütbelerden birisidir. Saniyeden büyük, ûlâ sanisinden küçüktür. Askeriyede miralaya denk gelmektedir. Resmî günlerde sırmalı kıyafet giyer, kılıç takarlardı. Fakat ricalden sayılmadıkları için teşrifata dâhil değildir. İzzetlî lakabını kullanırlardı (Pakalın, 1993: 630).

derece Osmâni⁹, dördüncü derece Mecidi ve Hicaz Demiryolu¹⁰ madalyasına sahipti (S. V. K., 1317/1899: 150; 1321/1903: 164).

Osmanlı klasik dönemde mahalle mekteplerinde görev alan muallimler genel olarak medrese çıkışlı olmakla birlikte bazı şartları yerine getirenler de muallim olabiliyordu. Bu şartları taşıyan kişiler arasında hâfız olan kadınlar da yer alıyordu (Arslan ve Orhon, 2020: 249). 1895-1901 yılları arasında Kastamonu Kız Rüştiyesinde ders veren muallimelerin durumuna bakıldığında ise çoğunun hâfız olması dikkat çekmektedir (S. M., 1316/1898: 1128; 1317/1899: 1313; 1318/1900: 1485; 1319/1901: 735; 1321/1903: 616; S. V. K., 1317/1899: 152; 1321/1903: 166). Bu durum, bu hocaların kız öğretmen okulu olan Darümuallimât mezunu olmayıp hafızlık niteliğine sahip oldukları için mektepte görev almış olabileceği ihtimalini akla getirmektedir.

Vilayetteki okullarda görevli muallimlerin aldıkları maaş, verdikleri derslere ve sahip oldukları rütbelere göre değişmekteydi. Örneğin; 1900 yılında, Sinop İdadisi muallimlerinden Mesud Efendi, 5 saatlik Farsi dersi için 100 kuruş maaş alırken; Cemal Efendi, 5 saatlik Türkçe dersi için 140 kuruş maaş almaktaydı. Aynı yıl mektebin bir diğer muallimi olan Faik Efendi, 9 saatlik Hesâp dersi için 180 kuruş maaş alırken; Ethem Pertev Efendi, 9 saatlik Arabi dersi için 170 kuruş maaş almaktaydı (B. O. A. MF. MKT. 534/ 65, 15 Recep 1318 (8 Kasım 1900)). Bu durumdan anlaşılacağı üzere rütbe bakımından hiçbir farkı olmayan muallimler, eşit saatlerde dersler verseler dahi verdikleri dersler farklılaştığı için aldıkları maaşlar da bu kapsamda değişmekteydi.

Muallimlerin kullandıkları izin sürelerini uzatmaları durumunda maaşlarında bir kesinti oluyordu. Örneğin; 1901 yılında Kastamonu İdadisinde görevli olan Mahmud Adil Efendi, bir ay İstanbul'da izinli bulunduğu halde şahsi işlerini tamamlamak için izin süresinin bir ay daha uzatılmasını talep etmiştir. Bu talebi kabul edilmekle birlikte maaşının yarı miktarına düşürüldüğü anlaşılmaktadır (B. O. A. MF. MKT. 585/ 27, 25 Cemazeyilahir 1319 (9 Ekim 1901)).

Bu dönemde Kastamonu vilayetine tayin edilen muallimlerin yol harcırahının da devlet tarafından sağlandığı belgelerden anlaşılmaktadır. Örneğin; 1903 yılında, Bolu İdadisine tayin olan Mahmud Efendiye Dersaâdet'ten Bolu'ya kadar 60 saatlik hesaplanan mesafe için, saati 5 kuruştan olmak üzere 300 kuruş harcırah verilmiştir (B. O. A. MF. MKT. 763/ 50, 29 Zilkade 1321 (16 Şubat 1904)).

Muallimlerin olumsuz davranışları sebebiyle de belgelere konu oldukları görülmüştür. Örneğin; Kastamonu İdadisinde 1898 yılında ikinci muavin olarak görevli olan, Estepan Efendi'nin, buradan önceki görev yeri olan Midilli İdadisinde birçok aykırı davranış ve fesatça hareketler göstermekle beraber, mektep öğrencilerinden bir kısmını idare aleyhinde olmakla suçlayarak mahalli halkı da bu yönde kışkırtarak sükûneti bozduğu dile getirilmektedir. Ayrıca öğretmenler arasında bir ittifak oluşturma girişiminden dolayı azledilip İstanbul'a gönderildiği ancak burada da sükûneti bozucu faaliyetlerini sürdürdüğü için yakalanıp, sorgulandığı anlaşılmaktadır (B. O. A. MF. MKT. 407/ 33, 2 Rabiulevvel 1316 (21 Temmuz 1898)). Kastamonu vilayeti mekteplerindeki görevliler hakkında tahkikatlar da yapıldığı ve buna göre bazı muallimlerin muhalif olduğu görülmektedir. Örneğin; belgelere göre, 1900 yılında, Kastamonu İdadisi muallimlerinden Rasih Efendi ve Süreyya Bey'in dönemin yönetimine karşı muhalif (B. O. A. MF. MKT. 542/ 21, 29 Şaban 1318 (22 Aralık 1900)) oldukları anlaşılmaktadır.

4. Kastamonu Vilayet Okullarında Okutulan Dersler

1892 yılında çıkarılan talimatnameye göre iptidai mekteplerde okutulan dersler İstanbul'da şu şekildedir: Elifba, Kur'an-ı Azîmüştan, Tecvid, İlm-i Hal, Sarf-ı Osmâni, İmlâ, Kiraât, Mülâhhas Tarih-i Osmâni, Muhtasar Coğrafya-yı Osmâni, Hesap, Hüsn-ü Hat. Köy okullarında okutulan dersler ise; Elifba-yı Osmâni, Eczâ-yı Şerife, Hesap, Kur'an-ı Kerim, İlm-i Hal, Kiraât ve Hat olarak yer almaktadır (Akyüz,

⁹ Osmani Nişanı, devlet hizmetinde her türlü güzel işler görenlere iftihar ve imtiyaza mucip olmak üzere çıkarılmıştır. İlimiye ve Mülkiye sınıflarında fevkalade hizmet verip, makbul işler yapanlar bu nişanı almak için gerekli olan 20 yıl süreden muaf olabilirlerdi. Nişanın Üçüncü derecesi için 1600 kuruş harç alınırdı (Pakalın, 1993: 737).

¹⁰ Bu madalya Hicaz demiryoluna ait işlerde hizmet edenlere ve yardımda bulunanlara verilmekteydi (Pakalın, 1993: 812).

1985: 202). Kastamonu vilayetindeki iptidai mekteplerde okutulan derslere bakıldığında ise dinle ilgili derslere ek olarak tarih ve coğrafya derslerinin de bulunduğu görülmüştür. Bunun yanı sıra mektepte okutulan ders kitapları arasında coğrafya dersi için “Muhtasar Osmanlı Coğrafyası” isimli kitabın okutulduğu da belgelerden tespit edilmiştir (B. O. A. MF. MKT. 432/ 34, 26 Şaban 1316 (9 Ocak 1899)).

Vilayetteki rüştiyelerde verilen derslere bakıldığında, Kastamonu Kız Rüştiyesinde ve Sinop Kız Rüştiyesinde Riyâziye, Dikiş-Nakiş dersleri verilirken; Kastamonu Askeri Rüştiye Mektebinde, Fransızca, Riyâziye, Coğrafya, Resim, Arabi, Kavâid, İlmihâl, İmlâ, Hüsn-ü Hat, Türkçe ve Tarih dersleri öğretilmekteydi. Bu mektepler dışında vilayette bulunan diğer rüştiye mekteplerinde genel olarak Hüsn-ü Hat, Rika ve Sülüs derslerinin verildiği görülmektedir (S. M., 1316/1898: 1128; 1317/1899: 1313-1314; 1318/1900: 1485-1486; 1319/1901: 735; 1321/1903: 616-617; S. V. K., 1317/1899: 152; 1321/1901: 166). Kastamonu Askeri Rüştiye Mektebi’nde verilen dersler ile vilayetteki sivil rüştiyelerdeki dersler kıyaslandığında aradaki fark dikkat çekmektedir. Öyle ki diğer rüştiyelerde genellikle Hüsn-ü Hat, Rika ve Sülüs gibi yazı çeşitlerine dair dersler verilirken askeri rüştiyede birçok branştan ders verildiği görülmektedir. Bu durumun sebebi, Kastamonu vilayetinde İstanbul’da olduğu gibi bir askeri idadinin bulunmaması olarak düşünülmüştür. Nitekim İkinci Abdülhamid döneminde vilayetlerde bulunan sivil rüştiyeler ile idadiler birleştirilmişti. Vilayetteki sivil rüştiyelerde verilen derslerin az olmasının sebebi bu durum olabilir. Yani, bu rüştiyelerde öğretilen dersler, bünyesinde buldukları idadilerin rüştiye kısmı için şimdilik yeterli görülüp ilerleyen sınıflarda derslerin çeşitlenmesi şeklinde bir durum söz konusu olabilir.

Kastamonu vilayeti idadi mekteplerinde verilen dersler ise şu şekildedir: Fransızca, Hikmet, İlm-i servet, Kavânin, Cebr, Hendese, Mevâlid, Müsellesât, Coğrafya, Usûl-ı Defteri, Lisân-ı Osmani, Ahlak, Edebiyat, Farsî, Türkçe, Ulûm-ı Diniyye, Arabi, Hesâp, Makine, Kozmografya, Resim, Tarih, Malumât-ı Nâfia, İnşa, Kitâbet, Hüsn-ü Hat, İlm-i İnşâ, Malumât-ı Zirâiyye.

İdadilerde birçok disipline ders verilmekteydi. Bu dersleri veren muallimlerin disiplinler arası geçiş yaptığı da göze çarpmaktadır. Örneğin; Kastamonu İdadisinde, 1898-1899 eğitim-öğretim yılında görev yapan Adil Bey, Cebr, Hendese, Müsellesât, Usûl-ı Defteri gibi Matematik alanında dersler verirken; Mevâlid dersi ile doğa biliminden, Coğrafya dersi ile sosyal bilim alanından da dersler vermekteydi. Bununla beraber idadide Muğredîç Efendi tarafından verilen bir Ermenice dersi olması da dikkat çekmektedir (S. M., 1316/1898: 1120-1121; 1317/1899: 1306-1307; 1318/1900: 1478-1479; 1319/1901: 728-729; 1321/1903: 610-611). 1902 yılında Kastamonu İdadisinin bir de ziraat şubesi teşkil edilmiştir (B. O. A. MF. MKT., 692/ 18, 23 Zilhicce 1320(23 Mart 1903)). 1903 yılında burada Mevâlid-i Selâse, Ameliyât-ı Ziraat, Coğrafya, Zirâi, Hendese-i Ameliye-i Ziraiyye (B. O. A. MF. MKT., 750/ 60, 28 Şaban 1321 (19 Kasım 1903)) gibi derslerin yer aldığı da görülmüştür.

Sinop İdadisinde verilen ders isimlerinden anlaşıldığı üzere, derslere kod verme geleneğinin henüz o dönemde de mevcut olduğu dikkat çekmektedir. 1900 yılında, okulun muallimlerinden Cemal Efendi tarafından verilen dersler arasında haftalık 17 saatlik “Türkçe 341” ve haftalık 5 saatlik “Türkçe 504” adlı dersler bulunmaktadır (B. O. A. MF. MKT., 534/ 65, 15 Recep 1318 (8 Kasım 1900)). Söz konusu derslerin isimleri aynı fakat haftalık saatleri farklıdır. Bu durum, konuların aynı kaldığı fakat içeriğin sınıf seviyesi arttıkça daha da genişletilip zenginleştirilerek zorluk seviyesinin de arttırılmış olma ihtimalini akla getirmektedir.

Kastamonu Hamidiye Sanayi Mektebinde sınıf düzeylerine göre verilen derslerin şu şekilde olduğu tespit edilmiştir (S. M., 1321/1903: 616-617):

1. Sınıf: Zihin hesabı, Eczâ-yı Şerife, Hüsn-ü Hat
 2. Sınıf: A’mâl-i Erbaa, Kıraat, Hüsn-ü Hat, İlmihâl, Kur’an-ı Kerim, Resim
 3. Sınıf: Kesr-i Âdi, Kesr-i İşâri, Kıraât, Hüsn-üHhat, Malumât-ı Nafia, Hendese, Resim
 4. Sınıf: Tenâsüb ve Fâiz, Fransızca, Türkçe, Malumât-ı Nâfia, Hendese, Resim
- Kız Kısmı: Ulûm-ı Diniyye, Kıraât, Hüsn-ü Hat, Halıcılık.

5. Kastamonu Vilayetinde Kütüphanelerin Durumu

Bu dönemde Kastamonu vilayetinde, yirmi beş adet kütüphane bulunduğu belirlenmiştir. Bu kütüphanelerden 10 tanesi Kastamonu vilayet merkezinde, bir tanesi İnebolu, üç tanesi Taşköprü, iki tanesi Tosya, iki tanesi Safranbolu, iki tanesi Bolu, üç tanesi Kengürü, iki tanesi de Sinop Kazasında yer almaktaydı. Bu kütüphanelere ilişkin elde edilen veriler şu şekildedir (S. M., 1316/1898: 1130-1131; 1317/1899: 1324-1327; 1318/1900: 1496-1499; 1319/1901: 764-765; 1321/1903: 623):

Tablo 7. Kastamonu vilayeti kütüphaneleri, kurucusu, kuruluş tarihi ve kitap sayısı

Liva/Kaza	Kütüphane İsmi	Kurucusu	Kitap Sayısı	Kuruluş Tarihi
Kastamonu	Aşar Efendi	Reisülküttab Hacı Mustafa Efendi	470	1184
Kastamonu	Hisarardı	-	196	Meçhul
Kastamonu	Curukzâde	Curukzâde	1500	1217
Kastamonu	Kara Mustafa Paşa	Kara Mustafa Paşa	765	948
Kastamonu	Ekmekcibaşı	Muradzâde ve Ekmekcibaşı	300	1243
Kastamonu	Sınaiye	Ali Sınai Efendi	100	1283
Kastamonu	İsmail Bey	İsmail Bey	98	782
Kastamonu	Sadikiye	Sadık Efendi	370	1283
Kastamonu	Seyid Efendi	Seyid Ahmed Hicabi Efendi	-	1295
Kastamonu	Abdülbaki	Abdülbaki Efendi	50	1285
İnebolu	Hamidiye	Taraf-ı Eşraf Hazreti Padişahından	53	1299
Taşköprü	Muzaffereddin Gazi	Muzaffereddin Gazi	45	622
Taşköprü	Hacı Osman Ağa	Hacı Osman Ağa	58	1275
Taşköprü	Ayvalı	Ahali	17	1294
Tosya	Abdurrahman Paşa	Abdurrahman Paşa	96	992
Tosya	Abdürrezzak Efendi	Abdürrezzak Efendi	97	888
Safranbolu	İzzet Paşa	İzzet Mehmed Paşa	550	1221
Safranbolu	Köprülü Mehmed Paşa	Mehmed Paşa	96	1274
Bolu/ Gerece	Hacı Hüseyin Efendi	Dersaadetli Hacı Hasan Efendi	383	1305
Bolu/ Mudurnu	İsmail Hakkı	Merhum İsmail Hakkı Efendi	45	Meçhul
Kengürü	Şakir	Okcioğlu Şakir Efendi	570	1243
Kengürü	İmaret	İsfendiyarzade Mehmed Bey	98	1201
Kengürü	Ali Bey Cami	Hacı İsmail Ağa	319	1285
Sinop	Sultan Alaaddin	Sultan Alaaddin	148	Meçhul
Sinop	Ömer Efendi	Ömer Efendi	30	1310
Toplam	-	-	6.454	-

Yukarıdaki tabloda verilen bilgilere göre Kastamonu vilayetinde açılan ilk kütüphane R. 622/ M. 1212 yılında Taşköprü kazasında kurulan Muzaffereddin Gazi Kütüphanesidir. Bu kütüphane Muzaffereddin Gazi Medresesi içinde yer alıyordu. Kitap bakımından en zengin kütüphane ise 1500 adet kitaba sahip olan, Kastamonu merkezinde bulunan Curukzâde Kütüphanesidir. Bu kütüphane Numâniye Medresesi içindedir. Vilayette bulunan kütüphanelerin çoğu medreselerin içinde bulunuyordu. Bununla birlikte, kimi kütüphaneler dergâhlarda, kimileri camilerde, kimisi de mahalle aralarında bulunuyordu (S. M., 1316/1898: 1130-1131; 1317/1899: 1324-1327; 1318/1900: 1496-1499, 1319/1901: 764-765; 1321/1903: 623).

6. Sonuç

İkinci Abdülhamid döneminde ülke merkezinde gerçekleşen eğitim-öğretime yönelik yenilik ve reformların hemen hemen çoğunun Kastamonu vilayetinin de yansımasının olduğu, benzer şekilde bu vilayette de eğitim-öğretim konusunda birçok yeniliğin gerçekleştirildiği sonucuna varılmıştır.¹¹ Ülke geneline kıyaslayacak olursak Kastamonu vilayeti, Maârif müdürü tayin edilen sayılı vilayetler arasında yer almaktaydı. Vilayette bulunan gerek Maârif İdaresi gerekse Maârif Meclislerinde görevli kişilerin sahip olduğu rütbe, madalyalar ve buldukları konumlardan bölgede eğitim alanındaki faaliyetlere ne derece önem verildiği gözlemlenmiştir. Niceliksel açıdan İkinci Abdülhamid dönemi Kastamonu vilayetindeki okullaşma ele alındığında ise bu dönemde 61 adet iptidai mektebinin açıldığı, mevcut olan 31 adet rüştiyenin bir tanesi kız mektebi olmak üzere 7 tanesinin bu dönemde kurulduğu, bu okullarda toplam 58 öğretmen olduğu, 1900-1901 eğitim-öğretim yılında 1156 öğrencinin mevcudunun olduğu, altı adet idâdî mektebi kurulduğu, bu okullarda 1900-1901 eğitim-öğretim döneminde 396 öğrenci mevcut olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca bu dönemde açılan Darülmuallimin-i İbtidâîsinde 1895-1896 ile 1900-1901 eğitim öğretim dönemi arasında toplam 34 öğretmen adayının bulunduğu, 1899-1903 yılları arasında Kastamonu Hamidiye Sanayi Mektebi'n de ise 97 öğrencinin eğitim aldığı tespit edilmiştir. Yapılan inceleme sonucunda Kastamonu vilayetindeki ortalama iptidai mekteplerinde bir ile üç, rüştiye mekteplerinde üç adet, idadi mekteplerinde ise altı öğretmenin olduğu görülmüştür. Ayrıca yapılan incelemede ele alınan dönemde Kastamonu vilayetinde 25 adet kütüphane bulunduğu da belirlenmiştir. Bu dönemde Kastamonu vilayetinde sayı itibarıyla en çok kurulan eğitim kurumunun iptidai mektepleri olduğu ve bunların vilayet merkezinden ziyade daha çok kazalarda konumlandığı da tespit edilmiştir. Vilayette sayısı arttırılan rüştiyeler arasında bir kız şubesinin olması, kızların ortaöğretim kademesindeki eğitimine de önem verildiğini göstermesi bakımından kayda değer bulunmuştur. Vilayette kurulan idadi mekteplerin sayısından yapılan çıkarım üzerine, ülke geneline kıyasla bu konuda Kastamonu vilayetine ayrı bir önem verildiği anlaşılmaktadır. İncelenen belgelerden anlaşıldığı üzere, Kastamonu vilayet merkezinde bulunan kız rüştiyesindeki eğitimci kadroda yer alan isimlerin çoğunun hâfız olması, burada ders veren hanım hocaların Darülmuallimât mezunu kişiler olmayıp, Osmanlı medreselerindeki klasik sistemde olduğu gibi yalnızca hâfız olma şartını sağladıkları için ders verme hakkının kendilerine tanınmış olabileceği sonucuna ulaşılmıştır. Kastamonu vilayeti, Sinop kazası merkezinde bulunan idadide verilen iki ayrı Türkçe dersini birbirinden ayırmak için kod verildiği belgelerde görülmüştür. Bu durumda, derslere kod verme geleneğinin o dönemde de olması kayda değer bulunmuş olup, haftalık ders saati farklı olan bu iki dersin konularının aynı fakat içeriğinin sınıf düzeyine göre farklılaşmış olabileceği sonucuna ulaşılmıştır. Sultan İkinci Abdülhamid döneminde, Kastamonu vilayetinde bulunan Sanayi Mektebinin kabul şartları arasında yetim ve muhtaç olma koşulundan anlaşıldığı üzere, bu mekteplerin başlangıçtaki kuruluş felsefesinin ve amacının hala muhafaza edildiği sonucuna varılmıştır. Eğitimin birçok alanında Kastamonu'daki gelişmeler göze çarparken, İstanbul'da açılan Sanayi-i Nefise Mektebi, Hukuk Mektebi, Darülmuallimât vb. yüksekokulların, tıpkı ülkenin diğer vilayetlerinde olduğu gibi, Kastamonu vilayetinde bir şubesinin bulunmadığı da dikkat çekici bulunmuştur.

¹¹ Konuyla ilgili Ankara ve Bursa örneği için Bkz. Demirtaş, (2005:67); Demirtaş, (2013:511).

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma için etik kurul izni alma gerekliliği yoktur. Etik kurul izni bulunmamaktadır.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Destek Beyanı

Araştırma herhangi bir kurum ve kuruluş tarafından desteklenmemiştir.

Çıkar Beyanı

Herhangi bir çıkar çatışması yoktur.

Kaynaklar

- Arslan, Ü. G. ve Orhon, G. (2020). Osmanlı yenileşme hareketleri dönemi çocuk eğitimi. *Instructional Technology and Lifelong Learning*, 1 (2), 245-280.
- Akyüz, Y. (1985). *Türk eğitim tarihi (Başlangıçtan 1985'e)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları.
- B. O. A. Bâb-ı Âlî Evrak Odası, 3241/ 243011.
- B. O. A. Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemi, 2798/ 72.
- B. O. A. Maârif Nezâreti Mektûbî Kalemi, 432/ 34.
- B. O. A. Maârif Nezâreti Mektûbî Kalemi, 644/ 36.
- B. O. A. Maârif Nezâreti Mektûbî Kalemi, 534/ 65.
- B. O. A. Maârif Nezâreti Mektûbî Kalemi, 763/ 50.
- B. O. A. Maârif Nezâreti Mektûbî Kalemi, 407/ 33.
- B. O. A. Maârif Nezâreti Mektûbî Kalemi, 692/ 18.
- B. O. A. Maârif Nezâreti Mektûbî Kalemi, 750/ 60.
- B. O. A. Maârif Nezâreti Mektûbî Kalemi, 585/ 27.
- B. O. A. Maârif Nezâreti Mektûbî Kalemi, 407/ 33.
- B. O. A. Maârif Nezâreti Mektûbî Kalemi, 542/ 21.
- Demir, Ş. (2015). XIX. yüzyıl Osmanlı eğitiminde yaşanan değişim. *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (13), 435- 447.
- Demirtaş, B. (2005). Salnâmelere göre Ankara vilâyetinde eğitim ve öğretim (1898-1903). *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (9), 67-88.
- Demirtaş, B. (2015). Maarif salnamelerine göre 20. yy. başlarında Bursa'da eğitim. S. Koçaslan (Yayına hazırlayan), *Mudanya Mütarekesi'nden günümüze Bursa uluslararası sempozyum kitabı*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi yayınları, 511-524.
- Hafizoğlu, T. (2014). *II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) ilk ve ortaöğretim kurumlarında müfredat* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Harran Üniversitesi.
- Hayta, N. ve Ünal, U. (2012). *Osmanlı Devleti'nde yenileşme hareketleri (XVII. Yüzyıl başlarından yıkılışa kadar)*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Işık, H. (2008). *Bir belge ışığında 19.yy sonlarında taşra rüştiyeleri ve bazı eğitim-öğretim sorunları*. *Ekev Akademi Dergisi*, (37), 339-348.
- Kaynak, A. (2012). *Emperyal modernlik ve II. Abdülhamid dönemi eğitim reformları* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Koçer, H. A. (1992). *Türkiye'de modern eğitimin doğuşu ve gelişimi*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Kodaman, B. (1991). *Abdülhamid devri eğitim sistemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Lewis, B. (1996). *Modern Türkiye'nin doğuşu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Öztürk, C. (2000). *TDV İslâm Ansiklopedisi: İdâdî*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 21, 464-466.

Öztürk, C. (2009). *TDV İslâm Ansiklopedisi: Selim Sâbit Efendi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 36, 429-430.

Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü II*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

S. M. 1316 (1898), Def'a 1, İstanbul Matbaa-i Âmire, ss. 1-1257.

S. M. 1317 (1899), Def'a 2, İstanbul Matbaa-i Âmire, ss. 1-1496.

S. M. 1318 (1900), Def'a 3, İstanbul Matbaa-i Âmire, ss. 1-1677.

S. M. 1319 (1901), Def'a 4, İstanbul Matbaa-i Âmire, ss. 1-985.

S. M. 1321 (1903), Def'a 6, İstanbul Matbaa-i Âmire, ss. 1-740.

S. V. K. 1317 (1899), Def'a 21, Kastamonu Vilayet Matbaası, ss. 1- 356.

S. V. K. 1321 (1903), Def'a 21, Kastamonu Vilayet Matbaası, ss. 1-388.